

משפט אייכמן והישראלים: מקץ 40 שנה

חנה יבלונקה

שנת 2001 – 40 שנה חלפו מהיום שבו נפתח משפטו של אדולף אייכמן בירושלים. ישראל של היום שונה מאוד מזו של 1961. די להתבונן בנתון דמוגרפי בסיסי כדי לעמוד על שוני זה. כחצי מיליון מתוך כשני מיליוני תושבי המדינה היו ב-1961 ניצולי שואה,¹ רבע מאוכלוסיית ישראל. בחלוף 40 שנה מוערך מספר הניצולים בכ-300,000, זאת מתוך אוכלוסייה המונה כשישה מיליונים.

לנתונים דמוגרפיים אלה יש להוסיף עוד שבשנים שחלפו מאז המשפט נולד בארץ דור חדש של צעירים. חלקם אומנם ילדי ניצולים ונכדיהם, אך אין הם מהווים, ככל הנראה, את הרוב. יתר על כן, המשפט התרחש כשש שנים לפני מלחמת ששת הימים, מלחמה ששינתה לחלוטין את הגיאופוליטיקה הישראלית ובעקבותיה גם את הדמוגרפיה. האם ניתן בכלל, לאור נתונים אלה, לדבר על חותמו של המשפט או שמא מדובר רק בחלק קטן באוכלוסיית המדינה? מאמר זה יבקש להתמודד עם שאלה זו.

אורח כי ייקלע למדינת ישראל בשנת 2001 יוכל ללא מאמץ ניכר להבחין בחדירתה של טרמינולוגיית השואה לשפה המדוברת. בישראל השואה היא קנה מידה להשוואה, מטבע לשון עובר לסוחר המשמשת בתחומים המרוחקים ממנה מרחק רב. כך בכלכלה (שואה כלכלית), בפוליטיקה (יודונאציזם, ממשלת רבין=יודנראט), לתיאור מערכת הבריאות הקורסת ועוד דוגמאות רבות ממין זה. לא חולף יום בלי שהשואה תופיע בעיתונים, אם בהקשר פנים ישראלי או כידיעת חוץ. המסע החינוכי המשמעותי ביותר שעוברים בני נוער ישראלים רבים בשלבי הגמר של בית הספר התיכון, ערב גיוסם לצבא, הוא "המסע לפולין" או, ביתר דיוק, למחנות המוות. כל אלה באים לומר בבירור כי השואה, אף שהיא פרק היסטורי מרוחק למדי בזמן מההוויה הישראלית העכשווית, מהווה מרכיב מרכזי, תוסס וחיוני בהוויה זו.² יתר על כן, בחברה הישראלית השסועה והמסוכסכת דהיום יש קבוצה חברתית אחת שבה נוהגים משנה זהירות – קבוצת ניצולי השואה, שהצעירים שבה כבר במחצית השנייה של שנות ה-60 לחייהם. האם כך היה תמיד? האם היה איזה צומת שבו ניתן לאתר בבירור את ראשית

¹ ניצולי שואה – כלל יהודי אירופה היבשתית שניצלו ממוראות הכיבוש הנאצי, אם בדרך עקיפה כגירוש, בריחה או הסתתרות, או באופן ישיר בגיטאות ובמחנות הריכוז. ראה דיון במושג: חנה יבלונקה, *אחים זרים, ניצולי השואה בישראל 1948 – 1952*, ירושלים, 1994, עמ' 10-5.

² בולטת מאד מגמה דומה גם בתרבות המערב. כך ניתן לראות כיצד הבולטות שבמדינות מערב אירופה: איטליה, אנגליה, גרמניה, חוקקו חוק יום זיכרון לשואה שחל ביום שחרור מחנה הריכוז אושוויץ. בארה"ב הוקם מוזיאון השואה, בחלקו במימון פדרלי, ומוזיאון גדול עומד בפני הקמה בברלין. בפרס האוסקר, היוקרתי שבפרסים המוענקים בענף הקולנוע, הוענקו בשנים האחרונות פרסים לסרטים הטובים ביותר, לסרטים שעסקו בנושא השואה: רשימת שינדלר, החיים יפים, הימים האחרונים. עם זאת לא נחקרה השפעת משפט אייכמן על התהליך. להרחבה בנושא ראה: Peter Novick, *The Holocaust in American Life*, Chicago, 2000.

תהליך חדירתה של השואה לתודעה הישראלית, לתרבות הישראלית ולשיח הציבורי הישראלי?

חוקרים רבים³ העוסקים בסוגיית השואה ומקומה בחברה הישראלית ציינו את משפט אייכמן כצומת שהוא נקודת מפנה ביחסה של החברה הישראלית אל זיכרון השואה, הבנתה, ידיעתה והיחס לניצוליה. אם לומר זאת במלים אחרות, במשפט אייכמן נוצר המפגש שבין שני הפרקים החשובים ביותר בהיסטוריה היהודית המודרנית: השואה והקמת מדינת ישראל. נקודת המוצא של רבים מהכותבים היא בתיאור עגום המספר על בקע שנפער בין בני הארץ והיישוב לבין ניצולי השואה, ובין אלה הראשונים לסיפור השואה, שהיה כה חסר תקדים עד כי היה קושי רב לקבלו ולעכלו. כפי שתיארה זאת אניטה שפירא: "היישוב ידע ולא ידע שהיתה שואה, היישוב כאב ולא כאב את האסון. לא הייתה הפנמה של השואה כגורם מעצב באתוס הלאומי. לאמיתו של דבר, רק בעקבות משפט אייכמן היתה השואה מעניינם של הניצולים בייחוד, לעניינו של עם ישראל כולו".⁴ בין לבין השתרבב גם אותו יסוד מורכב של שלילת הגולה שעל פי הכתובים הבחין ערכית בין הישראלי החדש, האמיץ, הגאה, הבטוח בעצמו, לבין יהודי אירופה הפסיביים, המפוחדים, שנרצחו בהמוניהם. עוז אלמוג אמר בעניין זה כי "המקום המרכזי שיוחד למיתוס הפרטיזנים בתודעת השואה הביא לידי ניכור וריחוק מסוים מקורבנותיה, ולעתים גם לקהות רגש כלשהי ששררה ביישוב בכל הנוגע לשואה, עד משפט אייכמן". עוד הוסיף, כי "אתוס שלילת הגלות השפיע גם על היחס לניצולי השואה בארץ... דימוי זה של היהודי הגלותי, כחוש בגופו ובנפשו לעומת העברי הבריא והחזק היה מושרש באתוס החלוצי".⁵

התוצאה של כל אלה הייתה, לדעתם של רבים מהכותבים, מה שכונה "השתיקה הגדולה", שמשמעותה הדחקת השואה בתודעה הישראלית. ביטוייה הבולטים היו היעדרותה ממערכת החינוך, חוסר הרצון לשמוע על השואה או לחלופין לדבר עליה ולספר עליה ומיקום שולי

³ עוז אלמוג, הצבר – דיוקן, תל-אביב, 1997, עמ' 142-144; דני גוטוויין, הפרטת השואה: פוליטיקה, זיכרון והיסטוריוגרפיה, דפים לחקר השואה ט"ו (1998), עמ' 7-52; יוסף גורני, מאושוויץ לירושלים, תל-אביב 1998; אליעזר דון יחיא, "ממלכתיות ושואה" בתוך: אברהם רובינשטיין (עורך), בשבילי התחייה, רמת גן, 1985, עמ' 167 - 188; Eliezer Don Yehiya, "Memory and Political Culture: Israeli Society and Holocaust", *Studies in Contemporary Jewry* IX (1993), pp 139 - 161, יחיעם ויץ, "משפט אייכמן כנקודת מפנה", דפים לחקר השואה י"א (1993), עמ' 175-188; הנ"ל, "המימד הפוליטי של זיכרון השואה בשנות החמישים", עיונים בתקומת ישראל 6 (1996) עמ' 271-287; הנ"ל, "עיצוב זיכרון השואה בחברה הישראלית בשנות החמישים", בתוך: ישראל גוטמן (עורך), תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה, ירושלים, 1996, עמ' 473-495; ישעיהו ליבמן, "מיתוס השואה בחברה הישראלית", תפוצות ישראל, י"ט, ה'ו' (1981), עמ' 115-100; עירית קינן, לא נרגע הרעב, ניצולי השואה ושליחי ארץ ישראל בגרמניה, 1945 - 1948, תל-אביב, 1996, עמ' 195-196; הלל קליין, "חיים בצל איום ההשמדה – 40 שנה אחרי השואה: אספקטים טיפוליים", שיחות, 1, 2 (1987), עמ' 97-94; נילי קרן, "השפעת שארית הפליטה על תודעת השואה בחברה הישראלית", ישראל גוטמן ועדינה דרכסלר (עורכים), שארית הפליטה - 1944-1948 השיקום והמאבק הפוליטי, ירושלים, 1991, עמ' 385-393; תום שגב, המילון השביעי, הישראלים והשואה, ירושלים, 1991, עמ' 138-148; גרשון שקד, "בין הכותל ובין מצדה: השואה והתודעה העצמית של החברה הישראלית" בתוך: גוטמן, תמורות יסוד, עמ' 511-523, אניטה שפירא, "השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי", יהודים חדשים יהודים ישנים, תל-אביב, 1997, עמ' 104-86; הנ"ל, "מפגש הישוב עם שארית הפליטה", ההליכה על קו האופק, תל-אביב, 1989, עמ' 325-355.

⁴ שפירא, מפגש היישוב, עמ' 325.
⁵ אלמוג, הצבר – דיוקן, עמ' 142-143.

בשיח הציבורי. כהגדרתה של עירית קינן: "קשיי ההידברות בין הניצולים לבין החברה והמטפלים יצרו את 'קשר השתיקה'... תהליך זה הגביר את הבדידות והזרות וחיזק את התחושה של הניצולים שאין הם יכולים לחלוק את חוויות השואה אלא עם ניצולים אחרים. בארץ החל להסתמן שינוי רק לאחר משפט אייכמן בשנת 1961, שחשף לראשונה לפני העולם כולו עדויות של ניצולים ואף העמידן במרכז ההתעניינות הציבורית".⁶

לעניינו של מאמר זה חשובה העובדה שכל הכותבים מציינים את משפט אייכמן כנקודת מפנה כלשהי. שפירא מדברת על הפקעת השואה מידי הניצולים לכלל עם ישראל, אלמוג על טשטוש ההבחנה שבין היהודי הגלותי ליהודי העברי וקינן על שבירת קשר השתיקה. זויות שונה לחלוטין מאיר דני גוטוויין. במאמרו הוא משרטט שלוש תקופות עיקריות בתהליך הבניית הזיכרון הקיבוצי של השואה בישראל. גוטוויין קובע שבכל אחת ואחת מתקופות אלה בלט זיכרון דומיננטי שדחק אל השוליים זיכרונות מתחרים. את התקופה הראשונה הוא מכנה תקופת הזיכרון המשוע. תחילתה עם הלם החשיפה לזוועות השואה, אפיונה – תגובה משוסעת. כלומר: שילוב של הזדהות עם הקורבנות וסבלם לצד ביקורת על התנהגותם ושימוש בזכרם. עיקר השסע מצוי בהעמדת מרד הגטאות כמופת להזדהות, ובתוך כך השמעת ביקורת על ההליכה כצאן לטבח. לתקופה השנייה קרא גוטוויין תקופת הזיכרון המולאם. תחילתה עם משפט אייכמן. עיקרה בהזדהות עם הקורבנות, הדוחקת את הביקורת על התנהגותם. זיכרון השואה משמש ליצירת הזדהות עם הגולה אגב יצירת הקבלה בין הגורל היהודי לישראלי. התקופה השלישית – תקופת הזיכרון המופרט. תחילתה בשנות ה-80, והיא מתאפיינת בהפיכת השואה לחוויה אישית ומתמקדת בגורל היהודים כפרטים: כקורבנות, כעקורים, כניצולים וכבני הדור השני. בדומה לאלמוג כך אף גוטוויין רואה במשפט אייכמן אירוע שהוליד הזדהות גוברת עם קורבנות השואה, עם סיפורם ועם עברם.⁷ דומה להם בתפיסתו גם ויץ, אף שהוא מנסח זאת בצורה מעט שונה. "משפט אייכמן היה חוויה מאחדת ומטהרת... הוא היה הקתרזיס שבאמצעותו נחלצו מאות הקלון שבשנות ה-50 הוטבע במצחו של הציבור היהודי ובמצחם של רבים ממנהיגיו. היחלצות זאת היתה תנאי הכרחי ליציאה לדרך חדשה ולהתמודדות עם תפיסות חדשות".⁸

חוקר הספרות גרשון שקד תיאר את המפנה מנקודת מבט ספרותית. "משפט אייכמן... הוציא לאור את עוצמת ההשמדה ואת אימת חוסר הישע של אלה שהתמודדו עמה. ספריו של חיים גורי, יליד הארץ, שהתפרסמו לאחר משפט אייכמן, מול תא הזכוכית (1962) ועסקת השוקולד (1965), הם עדות חותכת למפנה הקיצוני שהתחולל ביחסם של בני הארץ לנושא. בשנים אלה חדרה למעגל הספרות העברית התודעה, שהקורבנות והשרידים הם חלק

⁶ קינן, לא נרגע הרעב, עמ' 195-196; שגב, המיליון השביעי, עמ' 148-138. לפרק זה קרא שגב בספרו בשם הטעון "מחיצת דמים ואלם".

⁷ גוטוויין, הפרטת השואה, עמ' 7-9.

⁸ ויץ, משפט אייכמן, עמ' 188.

מההוויה הישראלית ויש להם לגיטימציה ספרותית וחברתית לא פחות מאשר לעברים החדשים".⁹

כל הכותבים – היסטוריונים, סוציולוגים או חוקרי ספרות – חשו במלוא כובדו של החותם הציבורי שהותיר המשפט. בשולי הדברים יש לומר, שמרבית הכותבים נמנו עם הציבור ששמע את הקולות וראה את המראות. במידה לא רבה של תעוזה אפשר לטעון שהמשפט היה גם בעבורם, באופן אישי, חוויה מעצבת. כולם ראו במשפט מפנה שהוליד את פתיחת סגור לבה של החברה הישראלית אל הניצולים, אל סיפורם ואל העולם הרוחני והתרבותי שלכאורה הותירו מאחוריהם. היפתחות זו גם הולידה כמיהה עמוקה לעולמם, מלווה בתחושה עמוקה של אמפטיה.

דומה כי יותר מכול הושם הדגש בדברי החוקרים השונים על שני מישורי שינוי: אופי ידיעת השואה והיחס לניצולי השואה, שעיקר ביטוייו במיקומם המשתנה של הניצולים – מהגרים בחברה הישראלית ותזוזתם כציבור אל עבר מרכז הכובד, במיוחד זה התרבותי והחברתי.

ידיעת השואה

כל החוקר בפרשת השואה מגיע עד מהרה לאחת מבעיות היסוד בהבנת התקופה – בעיית המידע והידיעה. פירושה של זו הוא בכך שבכל תקופת השואה התקיים פער של זמן בין זרימתו של מידע אודות המתרחש לבין העת שבה פוענח מידע זה לאשורו, הובנה מהותו ונוצרה התודעה שאפשרה התחלת מעשה. פער זה היה טראגי במיוחד בשל העובדה שמשהובנו אכן הידיעות כבר נותרו יהודים מעטים בלבד להצלה. בעיה זו היתה נחלתן של מדינות המערב וקל וחומר של היהודים בארצות הכיבוש הנאצי המנותקים מהעולם וזה מזה. יותר ויותר מתברר כי לבעיה זו היה גם פן נוסף בתקופה שמתום מלחמת העולם השנייה. גם בתקופה זו נשמר פער זמן בין ההאזנה לסיפורי הניצולים לעת שבה הובנה מלוא משמעותם של הדברים. בנושא זה אכן היה משפט אייכמן צומת דרכים קריטי.

משפט אייכמן חולל מפנה תודעתי כפול: הוא גיבש את המידע לידיעה ולתודעה מחד גיסא, ומאידך גיסא חיבר את השואה לאתוס הלאומי, תהליך שאצל הניצולים, יש להדגיש, החל כבר קודם לכן, בשנות ה-50.

עוד בעיצומם של ימי המשפט, זמן קצר לפני סיומו, חש חיים גורי היטב את הדברים ואף ניסחם בבירור:

" הרי ידענו את הדברים האלה, לא? "

⁹ שקד, בין הכותל ובין מצדה, עמ' 521.

ידענו, כן. גם לפני משפט אייכמן ידענו. חוקרים והיסטוריונים ובעלי אסופות טרחו בעבודה אין סופית בארץ ובחוץ לארץ והעניקו לנו את ספרות הדוקומנטציה, זו שרבים כיסו עיניהם בהתקרבת אליה.

והיה 'יד ושם', והיה 'מוזיאון השואה והמרד' בבית יצחק כצנלסון בקיבוץ לוחמי הגיטאות. אך כאשר עבר החומר הזה את שולחן התביעה והיה לחלק מכתב האישום, כאשר פרצו המסמכים האלה מדממת הארכיונים, דומה היה כי כעת הם מדברים בפעם הראשונה, והידיעה ההיא היתה שונה מאוד מהידיעה הזאת.

חלה בהם אותה תמורה המתחוללת בדברים היוצאים מן הכוח אל הפועל ותהליך זה שחרר אנרגיה עצומה של 'כעת אני מבין ותופס'.

כעת התחוללה השואה, ולא בכל תאריך אחר שבין השנים ההן לבין תחילת המשפט. הגנזכים האלה החלו לחיות את חייהם הנוראים, ורגע סברנו כי תחושת תוהו אופפת אותנו. אך את מקום התוהו ירש הסדר האכזר של העובדות והפרטים, מתוך ערפל ההכללה ראינו איך עולה ומשוחזר לפרטיו החורבן ההוא.¹⁰ "

הידיעה החדשה הזו יצרה רובדי תודעה חדשים ביחס לטראומת השואה. היא העלתה על סדר היום ולדיון מחודש מטבעות לשון שאז כבר היו לשגרה מוסכמת אצל רבים מקרב הציבור הישראלי, כמו ההליכה למוות בשואה כצאן לטבח, כמו הצירופים שואה וגבורה, שואה ותקומה ורעיון הזיקה שבין ישראליות לגלותיות.

כמו כן גרמה הידיעה החדשה לחשבון נפש רחב ונוקב בכל הנוגע לנושא היישוב והשואה – האם באמת עשו יהודי ארץ ישראל הכול למען אחיהם באירופה הכבושה. לבסוף, המשפט וחווית השואה, כפי שהשתקפה בו, יצרו את תחילתו של שינוי עמוק ויסודי במרכיבי הזהות הלאומית הישראלית, שינוי שאותותיו ניכרים בחברה הישראלית גם בחלוף 40 השנים מהיום שבו החל משפט ירושלים.

המשמעות הלאומית של השואה

אחת מהשפעותיו המשמעותיות של המשפט הייתה קשורה לקשר שנוצר דרכו בין סופה של יהדות אירופה לפרק הממלכתי בחיי העם היהודי, ובקצרה: בין השואה למדינת ישראל. בהקשר זה יש לדון במה שאירע לצירוף המלים שואה ותקומה ובמה שאירע להגדרת הישראליות בעקבות המשפט. זה היה שינוי מורכב ומלא פרדוקסים.

¹⁰ למרחב, 10 בספטמבר 1961, עמ' 5. הגדרותיו של גורי על שהתחולל מדהימות בדיוקן. מדובר בתהליכים היסטוריים שהחלו רק אז והיו עתידיים לבוא לידי ביטוי נרחב רק כעבור שנים. גורי עצמו התמסר לנושא ואף הפיק סרטים כמו: *הים האחרון והמכה ה-81* שעסקו בהעפלתם של הניצולים לארץ ובמפגשם עם בני הארץ.

המושג שואה ותקומה הכיל מלכתחילה יותר מרובד אחד. הוא היה אחת הדרכים להתמודד עם השואה, שבשנים הראשונות לאחר התרחשותה נזקקה למעטפת חיובית כלשהי כדי שיהיה ניתן נפשית להתקרב לאימה הצפונה בה. במידה ידועה שימש בתפקיד זה גם הצירוף שואה וגבורה. אך שלא כמושג זה שנתפרש כהנגדה היה שואה ותקומה צירוף של השלמה. היות שהמלה תקומה שבצירוף כוונה בעיקר לאירוע הקמתה של מדינת ישראל היו בו, בצירוף, רבדים של פיצוי על האובדן בשואה. פיצוי הן לעם ככלל והן לניצולים כפרטים, בחזקת מתוך החורבן הגדול קם ונהיה חלום הדורות. היו בו רבדים שהעניקו לשואה משמעות חדשה. נאמר בו למעשה כי קורבן הדמים הנורא לא היה קורבן שווא, כי הייתה משמעות למותם של המיליונים. הצירוף שואה ותקומה טומן בחובו מסר גם לניצולים, ולפיו יש עתה גם תוכן ומסגרת לשיקומם. הוא ייעשה במסגרת תקומת ישראל. בכך ניתן גם תוקף נוסף למעשה התקומה עצמו.

אין מטרתו של דיון זה לדון דיון היסטוריוגרפי באמיתותן המוחלטת של הנחות ערכיות אלה, אך כולן היו מובלעות בצירוף הקצר הזה של שואה ותקומה. משפט אייכמן היה התגלמות הרבדים הללו כולם. מהגאווה על הלכידה¹¹ ועד לעריכתו של המשפט שנתפס כמשפט העם נגד צוררו, כתמציתו המזוקקת של הפרק הממלכתי בחיי העם היהודי להבדיל מהפרק הגלותי. היטיב להגדיר הלך רוח זה חיים יחיל, בשעתו מנכ"ל משרד החוץ:

" יש רק שני דברים שבהם האופי המיוחד של מדינת ישראל כמדינה יהודית בא לידי ביטוי בולט לעיני העולם כולו. האחד הוא הפונקציה הגואלת של מדינת ישראל, היות הארץ אשר בה יש לכל יהודי באשר הוא יהודי מקום. כל מה שכרוך בחוק השבות ובחוקי האזרחות שלנו... והתופעה השנייה היא המדינה הזאת כתובעת עלבונה של עמה וכדנה את הפוגעים בחיי האומה ובזכויותיה... ואני מעמיד באמונה שלמה, ללא כל הפרזה, את משפט אייכמן כסמל טראגי, כסמל גדול של אותו דין מר בינינו לבין רודפינו אשר באו לכלותנו במישור אחד עם מעשה הגאולה, העלייה והקליטה של המוני בית ישראל בתוך ארצנו. ההבדל הגדול הוא כי הפונקציה הגואלת היא אקט חגיגי של הכרזה ויש לאחר מכן משימת ביצוע למשך ימים ודורות... על כן המשפט הזה הוא מאורע כה היסטורי אשר במידה מכרעת יכול לעצב תמונה של מדינה והלקח אשר הדור הזה, של מניחי יסודות המדינה, מעבירים לדורות הבאים. אולי

¹¹ ראו בעניין זה: חנה יבלונקה, *מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן*, תל-אביב 2001, הפרק הראשון: הלכידה – 'כזאת עוד לא היתה וספק ספק אם עוד תהיה'.

מאז ימי מלחמת העצמאות לא הייתה לי אף פעם ההרגשה שאנו עושים היסטוריה במידה כזאת שאנחנו עושים בפרק זה.¹²

שכרון זה של תקומה שהיה כרוך בעריכת המשפט הוליד כמה וכמה התפתחויות, מקצתן סותרות, שרק ממרחק הזמן ניתן להעריך ידה של מי מהן על העליונה. המשפט נתפס כגילוי הברור ביותר של העובדה שמדינת ישראל הריבונית "מייצגת את העם היהודי כולו"¹³ וכי רק בזכות כוחה של מדינת ישראל "יכול היה העם היהודי לשפוט את משנאיו ומרצחיו".¹⁴ באופן פרדוקסלי משהו דווקא ראייה זו הביאה לשיאה את ההבחנה המתנשאת בין ישראלים ליהודים שהגיעה כמעט עד הפנמתם של סטריאוטיפים אנטישמיים ושל הגישה המתנכרת כלפי היהודים שבחרו להישאר בתפוצות.¹⁵ במאמר שפורסם בעיתון למרחב תחת הכותרת "משהו על הישראלים" סיפר הכותב על ישראלים הלומדים בחו"ל. "הישראלים... לא פעם הם שמחים בסתר לבם להבחנה הנ"ל המבדילה אותם מהיהודים", ובהתייחס ללקח השואה מצטט הכותב דו שיח עם אחד מאותם סטודנטים:

"מה הם עושים שם? [היהודים בחו"ל] 'הם חיים'. 'אבל מדוע שם? מה יש להם לעשות שם? הם וחנויות ה'כשר' והמאכלים היהודיים והמסחר'. 'ואלה לדעתך היהודים? ומה על יופים, על חייהם הבלתי נרצחים, על רוח השגב המוסר... שהעניקו לעולם... הם היו הביטוי הנעלה ביותר לאוניברסליות'. 'עזוב', ענה הישראלי, 'הם היו. הם אינם. מה שהיה להם לומר אמרו. אמרו מזמן... מחוץ לישראל הם אינם מעניינים אותי, אם לא כאזרחים בכוח של ישראל, הם אינם מעניינים אותי. לאחר היטלר – לא."¹⁶

במלים קולעות יותר הגדירה זאת חייקה גרוסמן: "אתה בחרתנו מכל העמים וגם מכל היהודים".¹⁷

יותר מכל דבר אחר שימשה השואה ושימש המשפט להבהרת הלקח, כפי שניסחו האוזנר: "ראוי שנהיה כולנו נושאי התחושה של השואה הגדולה והלקח המתחייב ממנה לגבי היאחזותו של העם בארצו".¹⁸ במקום אחר הוא אף מרחיק לכת באמרו ש"אין ביטחון

¹² בריפינג פנימי, לא לפרסום לאנשי משרד החוץ, סמוך לפתיחת המשפט, ארכיון מדינת ישראל, חוץ, חצ/3352/9, ועוד במקורות רבים נוספים בעיתונות. למשל: ידיעות אחרונות, 19 באפריל 1961, עמ' 2; למרחב,

13 באוקטובר 1961, עמ' 2.

14 למרחב, 7 ביוני 1960, עמ' 3.

15 דבר, 19 באפריל 1961, עמ' 1.

16 למרחב, 13 באוקטובר 1961, עמ' 2.

17 שם, עמ' 4.

18 על המשמר, 4 במאי 1962, עמ' 2.

19 גדעון האוזנר אל שמואל גרוס ונאוה אזרחי, 3 בספטמבר 1961, ארכיון יד ושם, ארכיון האוזנר, TR-12/90.

שהשואה לא תקרה עוד פעם באיזה מקום אחר וצריך להיאחז בארץ הזאת, לעבדה ולשמרה ולתמוך בכל אבן ובכל סלע כי היא המפלט האחרון".¹⁹

אם כן, מרכיב מרכזי בתודעת העצמאות היה מה שנתפס כלקח השואה. ישראל היא מפלט בטוח ליהודי העולם. הייתה זו תפיסה שחרגה חריגה ניכרת מהתפיסה הציונית הקלאסית. באופן בסיסי בלט בשתי התפיסות המרכיב של תוצאות הרוח אסון, לאמור: קיום יהודי בגולה טומן בחובו בהכרח זרעי פורענות. אך שלא כציונות הקלאסית, שעד הקמת המדינה ואף בשנותיה הראשונות איוותה לעצמה לחולל מהפכה בחיי העם היהודי ובדמות האדם היהודי וליצור מדינת מופת וחברת מופת, הרי בתפיסה חדשה זו התרחש צמצום רב בשאיפות החברתיות והאנושיות של הציונות. כל כולה הוגדרה עתה על דרך השלילה, על היותה חלופה לפורענות ולחורבן.

דא עקא שתהליכים אלה שהקצינו את ההבחנה בין ישראלים ליהודים התרחשו במקביל להתחברות המחודשת אל הגולה ואל העולם היהודי שייצגה, והניצולים הם שהנהיגו מהלך זה.²⁰ בדור הבוגר של הישראלים עדיין נותרה חוויית העצמאות והישראליות חזקה ובלתי מעורערת, אך אצל הנוער שנולד אל תוך המדינה, שראה בה עובדה קיימת וברורה מאלה, החל תהליך אטי מאוד אך ברור מאוד של דחיקתה של הישראליות המקומית מפני היהודיות של הגולה. את התפקיד המרכזי בהתחברות אל הגולה תפסו עד מהרה ניצולי השואה.

מעמד החדש של הניצולים

16 שנים לאחר סיומה של מלחמת העולם השנייה ובואם של מאות אלפי ניצולי שואה לארץ סופר לראשונה סיפור השואה לרוחבו והפך ממידע לידיעה. הניצולים לא היו עוד מהגרים-עולים שלמקצתם מספר "מסגיר" על הזרוע אלא אנשים עם שמות ועם היסטוריה ייחודית שלפתע היה רצון עז לחדור אליה, לשמוע אותה ולאמץ את המספר אותה אל לב לבו של העם. הניצולים הפכו לנציגיה של יהדות אירופה הנרצחת שהפכה באחת מגולה – למורשת, מגולה – לחלק הטוב ביותר שבעם היהודי, שהישראלים אינם חריגה ממנו אלא חלק ממנו, המשכו. בתוך כך הלכה ודעכה לאטה נימת ההתנכרות כלפי השואה ותחושת הבושה שבאה בעקבותיה והתרבו קולות הביקורת העצמית של בני הארץ הן על מה שיכלו לעשות בעצם ימי האימה והן על מה שיכלו לעשות למען הניצולים בבואם ארצה.

העיתון דבר כתב במאמר המערכת שלו מיום 5 במאי 1961 את הדברים האלה:

שישה מיליוני קורבנות נספו, והרבבות שעברו את מדורי הגיהנום הנאצי ובדרך נס ניצלו – הם אינם קורבנות? למשמע סיפוריהם מסמרי השיער של עדי הראייה אתה מופתע מכוח

¹⁹ בריפינג פנימי למשרד החוץ, לא לפרסום, סמוך לתחילת המשפט, דברי האוזנר, ארכיון מדינת ישראל, חוץ, חצ/91/3352.

²⁰ יבלונקה, מדינת ישראל נגד אייכמן, פרק תשיעי: הישראלים החדשים: משפט אייכמן וניצולי השואה.

סבלו של האדם ומחוינותו הרבה... אנשים עם עבר כשל ד"ר וולס [מעדי התביעה במשפט] יש בארץ לרבות והם נושאים בנפשם את זכר התופת יום ולילה בלי הפסק. לעולם אין לדעת אם שכננו באוטובוס לא חפר את קברו בפרבר של קרקוב, לא עבר 'סלקציה' באשוויץ, לא רעב בגיטו לודג', לא איבד את ילדיו בפונאר, לא לחם באחד הבונקרים בגיטו ורשה. אנו רואים את שכננו באוטובוס לאור היום והוא ככל האדם, אף איננו מכירים את לילותיו וייתכן שהוא מאלה שעד היום זועקים משנתם, בחלמם שוב ושוב על הזוועות שעברו עליהם. האפשרות שהאיש שאנו מתחככים בו באוטובוס וברחוב ובכל מקום אחר הוא אחד מאלה, שנפשם נפצעה שם, מחייבת אותנו באופן מיוחד ליחס של סובלנות והבנה כלפי הזולת, כי מי יודע מה עמוק הפצע בנפשו.²¹ [הדגשה שלי, ח"י]

מדברים אלה ודומים להם שנכתבו בזמן המשפט ולאחריו עולים שלושה יסודות חדשים ביחסם של הישראלים לניצולים. הראשון בהם הוא החזרתם של הניצולים להקשר של השואה. אם קודם לכן ההקשר של השואה היה כולו נחלת המתים והנרצחים, הרי שעתה נוספו לו גם השרידים. בשנות ה-50 נתפסו הניצולים בראש ובראשונה כעולים – מהגרים ששפר עליהם מזלם והם ניצלו מהטבח הגדול, הגיעו ארצה ונטמעו בה. כמה וכמה סממנים של ציבור הניצולים קיבלו לפתע משמעות עמוקה מלווה באמפתיה, המספר הכחלחל על הזרוע, תוגת העיניים. סממנים שעד אז היו חלק משגרת החיים הישראלית. ההיבט הנוסף הוא תחילתו של חשבון נפש בחברה הישראלית לגבי אופן קליטתם של הניצולים ומקומם של הישראלים הוותיקים בקליטה זו. ברמה הגלויה נשאלה זה לראשונה השאלה: "האם יכולים היינו לתת לאנשים אלה יותר ממה שנתנו להם?"²² שני מימדי השינוי הללו היו בעיקר נחלת הציבור הרחב. לניצולים לא היה בהם חלק. לא כך אשר ליסוד השלישי.

היסוד השלישי חולל שינוי עמוק בכלל מרכיביה של החברה הישראלית. הלכה והתפשטה ההכרה, שהניצולים הם הציבור שיש לו היכולת הבלעדית ליצור את הגשר לגולה הנכחדת, לשימור זיכרונה ומורשתה. בציבור הרחב היתה זו הכרה, בקרב ציבור הניצולים זו הפכה לשליחות, שהם מקיימים אותה גם בחלוף 40 שנה לקיומו של המשפט. שלושת ההיבטים הללו ייחדו לניצולים מעמד חברתי ייחודי וקונסנזואלי בחברה הישראלית. זאת לצד תפקיד תרבותי וחברתי בחברה הישראלית שעיקרו התחברות מחודשת עם הגולה והחדרה רבת עוצמה של שיח השואה להוויה הישראלית. מאחורי מסעות הנוער לפולין, מאחורי מפעל אימוץ הקהילות על ידי בתי הספר ברחבי הארץ, מאחורי תערוכות שהנציחו את העיירה היהודית, עמדו ניצולים שהפנימו היטב את תפקידם החברתי זה.

²¹ דבר, 5 במאי 1961, עמ' 1.

²² חיים גורי, למרחב, 21 בספטמבר 1961, עמ' 5.

ממרחק 40 השנים שחלפו אין ספק שהצלחתם היתה מרשימה. השואה היא היום המרכיב המרכזי של הזהות הישראלית. ממרחק 40 שנים נשאלת השאלה, האמנם זו הייתה כוונתם של הניצולים?

מניתוח דפוסי פעילותם של הניצולים בשנות ה-50, השנים שקדמו למשפט אייכמן, עולה בבירור משאת נפשם העיקרית, והיא שיקום במדינת ישראל דפוס זיכרון ממלכתי וכללי לזכר הנספים בשואה. שלא יהיה זה עוד עניינם של הניצולים בלבד. היבט נוסף הבולט בפעילותם של הניצולים בשנות ה-50 הוא במסירת עדות על קורותיהם בשנות מלחמת העולם השנייה. לבסוף, בשנים מוקדמות אלה עמדו הניצולים מאחורי הליכי חקיקתם של חוקים מספר הקשורים לשואה ועיקרם הזיכרון והזכויות. בפעילות הניצולים לא ניתן למצוא כמעט כל גילויים של רצון לחנך או איזו יומרה ערכית אחרת. כמעט ההיפך הוא הנכון. הניצולים עסוקים, מלבד בשיקום חייהם, בתרומה ליצירת הישראליות ובהפנמתה של זו.²³

משפט אייכמן החדיר את ציבור הניצולים ללב לבו של ההליך החינוכי. בין השאר משום שגדעון האוזנר התובע ייחס למשפט מטרות בכיוון זה, אך גם משום שהם הפכו בעקבות המשפט לציבור שדעתו נשמעת. האירוניה היא שביותר ממובן אחד היה זה, כפי שכבר הובהר, תחילת קצה של הציונות. ראש וראשונה בדחיקתה מפני היהדות ועולמה הרוחני של הקהילה היהודית בגולה, כמו גם בדומיננטיות שהלכה ונבנתה של חוויית השואה, על פני חוויית העצמאות. עם זאת, חשוב מכול בהקשר זה היה לקח השואה, כפי שעבר במשפט, ולפיו העם היהודי הוא רדוף קללת שנאת האומות ונגזר עליו להיות "עם לבדד ישכון". אם איוותה לעצמה הציונות להביא את העם היהודי ל"נורמליזציה", הרי שהדי המשפט והשפעותיו ארוכות הטווח חיסלו שאיפה זו, במיוחד לנוכח הזהות שנעשתה במשפט בין הנאצים לערבים. ספק אם זו הייתה כוונת הניצולים. אין ספק שזהו מפתח רב חשיבות להבנת ישראל של היום, ראייתה את מקומה בעולם ובאיזור, ובמיוחד ההקשר התפיסתי וההכרתי שבו מתקבלות הכרעותיה הקיומיות.

מקור: בשביל הזיכרון, 41, ע"מ 24-31, 2001

²³ ראו בעניין זה: חנה יבלונקה, "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם: חקיקה, יישום והשקפת עולם", קתדרה 82 (1996), עמ' 35-53. הנ"ל, "מה לזכר וכיצד? ניצולי השואה ועיצוב ידיעתה", בתוך: אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ, יעקב הריס (עורכים), עידן הציונות, ירושלים, 2000, עמ' 297-317.